

Munisa PRIMOVA,

Alfraganus universiteti farmatsevtika va kimyo kafedrası o'qituvchisi

FRANSUZ VA O'ZBEK TILLARIDA XARAKTERNI IFODALOVCHI FRAZEOLIGIZMLARNING KONSEPTUAL TASNIFI VA MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada fransuz va o'zbek tillarida inson xarakterini ifodalovchi frazeologik birliklar lingvokognitiv, lingvomadaniy va semantik jihatdan qiyosiy tahlil qilinadi. Xarakterni ifodalovchi frazeologizmlarning umumiy frazeologik tizimdagi o'rnı belgilanib, ularning oltita konseptual guruhga (ijobiy, salbiy, irodaviy, intellektual, emotsional-psixologik va kommunikativ xususiyatlar) asoslangan tematik-semantik tasnifi taklif etiladi. Shuningdek, ot komponentli frazeologik birliklarning obrazli asosi va grammatik tuzilishi qiyoslanib, ularning universal hamda milliy-spesifik xususiyatlari aniqlanadi.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, inson xakteri, konsept, lingvokognitiv tahlil, lingvomadaniyatshunoslik, pragmatika, qiyosiy tahlil, fransuz tili, o'zbek tili, ot komponentli frazeologizmlar.

Annotation. The article presents a comparative analysis of phraseological units denoting human character in French and Uzbek from linguocognitive, linguocultural and semantic perspectives. The place of character-related phraseological units within the general phraseological system is defined, and a thematic-semantic classification based on six conceptual groups (positive, negative, volitional, intellectual, emotional-psychological and communicative traits) is proposed. In addition, the figurative basis and grammatical structure of noun-component phraseological units are compared on the material of the two languages, and their universal and nationally specific features are identified.

Keywords: phraseological unit, human character, concept, linguocognitive analysis, linguoculturology, pragmatics, comparative analysis, French, Uzbek, noun-component phraseological units.

Аннотация. В статье проводится сопоставительный анализ фразеологических единиц, выражающих характер человека, во французском и узбекском языках в лингвокогнитивном, лингвокультурологическом и семантическом аспектах. Определяется место характерологических фразеологизмов в общей фразеологической системе, предлагается их тематико-семантическая классификация, основанная на шести концептуальных группах (положительные, отрицательные, волевые, интеллектуальные, эмоционально-психологические и коммуникативные качества). Кроме того, сопоставляются образная основа и грамматическая структура фразеологизмов с именным компонентом на материале двух языков, выявляются их универсальные и национально-специфические черты.

Ключевые слова: фразеологическая единица, характер человека, концепт, лингвокогнитивный анализ, лингвокультурология, прагматика, сопоставительный анализ, французский язык, узбекский язык, фразеологизмы с именным компонентом.

Frazeologik birliklar tilning milliy xususiyatini, xalqning hayotiy tajribasini, madaniy qadriyatlarini va olam haqidagi konseptual bilimlarini mujassamlashtiruvchi eng muhim lisoniy vositalardan biri bo'lib, ular nutqning obrazlilik, ekspressivligi va ta'sirchanligini ta'minlash bilan birga, insonning tashqi va ichki olamini, ijtimoiy munosabatlarini hamda psixologik holatini ifodalashda alohida o'rin tutadi. Ayniqsa, inson xarakteriga oid frazeologik birliklar shaxsning barqaror psixologik xususiyatlari, axloqiy fazilatlarini, emotsional holati va ijtimoiy baholarini milliy tafakkur nuqtai nazaridan aks ettirishi bilan frazeologik tizimning boshqa tematik qatlamlaridan ajralib turadi.

Zamonaviy antropotsentrik tilshunoslikda inson xakteri psixologiyadagi kabi shaxsning barqaror individual xususiyatlari tizimi sifatidagina emas, balki inson ongida konseptuallashtiruvchi hamda til orqali verballashuvchi lingvokognitiv hodisa sifatida talqin qilinadi. Shu jihatdan xarakterni ifodalovchi frazeologizmlar nafaqat psixologik mazmunni, balki milliy tafakkur, ijtimoiy tajriba va madaniy qadriyatlarni ham ifoda etuvchi ko'p qatlamli til birliklari hisoblanadi. Fransuz va o'zbek tillari kabi tipologik jihatdan farqli, madaniy tajribasi turlicha bo'lgan tillarda mazkur birliklarni qiyosiy o'rganish inson xakteri konseptining universal va milliy-spesifik jihatlarini aniqlash imkonini beradi.

Frazeologik birliklarning nazariy mohiyati turli ilmiy maktablar tomonidan har xil yondashuvlar asosida izohlangan. Fransuz tilshunosligida Sh. Balli frazeologizmlarni tilning ekspressiv imkoniyatlarini ta'minlovchi barqaror birikmalar sifatida baholagan bo'lsa [1], A.Rey va S.Shantro ularni xalqning madaniy xotirasi, tarixiy tajribasi va milliy ongini saqlovchi lisoniy fenomen sifatida talqin qiladi [2]. Rus frazeologiya maktabida V.V.Vinogradov frazeologik birliklarning semantik yaxlitlik darajasiga ko'ra tasnifini

ishlab chiqqan [3], A.V.Kunin ularning struktur-semantik va funksional xususiyatlarini atroflicha yoritgan [4], V.N.Teliya esa frazeologizmlarni semantik, pragmatik va lingvomadaniy aspektlarning uyg'unligida tadqiq etgan [5]. V.G.Gakning qiyosiy leksikologiyaga oid ishlari [6] hamda B.A.Larinning frazeologiya tarixiga bag'ishlangan tadqiqotlari [7] ham mazkur sohaning nazariy asoslarini boyitgan.

O'zbek tilshunosligida Sh. Rahmatullayev frazeologik birliklarning semantik tabiati va lug'aviy tavsifini ishlab chiqqan bo'lsa [8], B. Yo'ldoshev ularning uslubiy vazifalarini [9], A.Mamatov esa leksik va frazeologik norma muammolarini [10] tadqiq etgan. Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan J.Lakoff va M.Jonson insonning olam haqidagi bilimlari konseptual tizimlar orqali tashkil topishini hamda til mazkur bilimlarni verballashtirish vazifasini bajarishini asoslab bergan [11]. Lingvomadaniy yondashuv doirasida V.A.Maslova [12] va N.Mahmudov [13] frazeologik birliklarda xalqning asrlar davomida shakllangan hayotiy tajribasi, axloqiy baholash mezonlari va milliy dunyoqarashi mujassamlashganligini ta'kidlaydi. Pragmatik tahlil nuqtai nazaridan O.Dyukro [14] va P.Sharodo [15] frazeologizmlarni nutqiy ta'sir, baholash va kommunikativ strategiyalarni amalga oshirishning muhim vositasi sifatida qaraydi.

Frazeologik birliklarning grammatik tuzilishi masalasida G.G.Sokolova o'zgaruvchan so'z birikmalari bilan frazeologizmlar o'rtasidagi munosabatni anglash uchun ularni tashkil etuvchi leksemalarning semantik tabiatini chuqur tadqiq qilish zarurligini ta'kidlaydi [16]. M.A.Sulaymonova nemis va o'zbek tillari materiali asosida inson xakteriga oid frazeologizmlarning grammatik jihatdan erkin so'z birikmalari yoki gap konstruksiyalaridan prinsipial farq qilmasligini ko'rsatgan [17]. O.Nazarov ham frazeologizmlar uchun erkin sintaktik birikmalardan mutlaqo farq qiluvchi

alohida struktura mavjud emasligini, ular semantik yaxlitligi, obrazlilik, turg'unligi va tayyor holda qo'llanilishi bilan ajralib turishini qayd etadi [18].

Mazkur ilmiy manbalar tahlili inson xarakteriga oid frazeologik birliklarni o'rganish evolyutsiyasi struktur-semantik yondashuvdan kognitiv, lingvomadaniy, pragmatik va diskursiv yo'nalishlarga qarab rivojlanganligini ko'rsatadi. Biroq mavjud tasniflar xarakterni ifodalovchi frazeologizmlarning kognitiv, lingvomadaniy va pragmatik xususiyatlarini to'liq qamrab olmaydi, bu esa integrativ metodologik yondashuvdan foydalanish zarurligini asoslaydi.

Xarakterni ifodalovchi frazeologik birliklarning nazariy tavsifi. Nazariy qarashlarni umumlashtirish shuni ko'rsatadiki, xarakterni ifodalovchi frazeologik birliklar umumiy frazeologik tizimning tarkibiy qismi bo'lsa-da, ularning semantik tuzilishi va kommunikativ vazifasi boshqa tematik guruhlariga mansub frazeologizmlardan muayyan darajada farq qiladi. Bu birliklar insonning tashqi belgilarini emas, balki uning shaxsiy xususiyatlari, axloqiy fazilatlar, irodaviy sifatlar, emotsional holati va ijtimoiy munosabatini baholashga xizmat qiladi.

Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan inson xarakteriga oid frazeologizmlar muayyan konseptlarning verballashgan shakli hisoblanadi [11]. Inson xakteri ham inson ongida shakllangan kognitiv model bo'lib, frazeologik birliklar orqali milliy-madaniy mazmun kasb etadi. Masalan, o'zbek tilidagi *ko'ngli keng, yuragi yumshoq, ichi qora, tili zahar, qo'li ochiq* kabi frazeologizmlar insonning psixologik xususiyatlarini milliy qadriyatlar asosida baholaydi. Fransuz tilidagi *avoir le cœur sur la main, avoir un cœur de pierre, être franc comme l'or, être têtu comme une mule, être une langue de vipère* kabi iboralar ham aynan shu vazifani bajaradi.

Lingvomadaniy yondashuvga ko'ra, mazkur frazeologizmlar muayyan xalqning axloqiy ideallari, milliy psixologiyasi va ijtimoiy qadriyatlarini aks ettiruvchi madaniy kod vazifasini bajaradi [5; 12; 13]. Shuning uchun bir xil psixologik xususiyat turli tillarda turlicha obrazlar orqali ifodalanadi. Masalan, o'zbek tilida saxiylik *ko'ngli keng, qo'li ochiq* kabi iboralar orqali ifodalansa, fransuz tilida *avoir le cœur sur la main* frazeologizmi orqali ifodalanadi, bu esa universal psixologik tushunchaning milliy-madaniy verballashuvdagi farqlarni ko'rsatadi.

Pragmatik nuqtai nazardan xarakterni ifodalovchi frazeologik birliklar faqat nomlash vazifasini bajarmaydi, balki nutqiy ta'sir, baholash va emotsional munosabat bildirish vositasi hisoblanadi [14; 15]. Masalan, o'zbek tilida *tili zahar* yoki fransuz tilida *être une langue de vipère* iboralar insonning salbiy xakteri haqida axborot berish bilan birga, unga nisbatan salbiy bahoni ham ifodalaydi. Demak, mazkur frazeologizmlarda denotativ ma'no bilan bir qatorda kuchli konnotativ va pragmatik ma'no ham mavjud.

Yuqoridagi nazariy qarashlar asosida inson xarakteriga oid frazeologik birliklarning quyidagi asosiy xususiyatlarini ajratish mumkin: ular insonning barqaror psixologik xususiyatlarini nomlaydi; insonga nisbatan ijtimoiy va axloqiy bahoni ifodalaydi; milliy madaniyat va etnopsixologik qadriyatlarini saqlaydi; konseptual bilimlarning verballashgan shakli hisoblanadi; yuqori darajadagi emotsional-ekspressivlik va baholovchi semantikaga ega; muloqot jarayonida pragmatik ta'sir ko'rsatish vazifasini bajaradi; qiyosiy tadqiqotlarda universal va milliy xarakter modellarini aniqlash imkonini beradi.

Tematik-semantik tasnif. Ilmiy adabiyotlarda frazeologik birliklar semantik, strukturaviy, grammatik, funksional va uslubiy belgilarga ko'ra tasniflanadi [3; 4; 5; 8]. Biroq mazkur tasniflar inson xarakteriga oid frazeologizmlarning kognitiv

va lingvomadaniy xususiyatlarini to'liq qamrab olmaganligi sababli tadqiqotda ularni oltita konseptual guruhga ajratish maqsadga muvofiq deb topildi.

Ijoiy xarakterni ifodalovchi frazeologik birliklar insonning axloqiy, ma'naviy va ijtimoiy jihatdan ijobiy baholanuvchi xususiyatlarini – saxiylik, mehribonlik, samimiylilik, halollik, kamtarlik, bag'rikenglik, mehnatsevarlikni ifodalaydi. O'zbek tilida: *ko'ngli keng, qo'li ochiq, yuragi yumshoq, ko'ngli toza, dili pok*; fransuz tilida: *avoir le cœur sur la main, être franc comme l'or, avoir bon cœur, être droit comme un I*. Bu birliklarda ijtimoiy ma'qullash va ijobiy baholash ustunlik qiladi.

Salbiy xarakterni ifodalovchi frazeologik birliklar insonning jamiyat tomonidan ma'qullanmaydigan xususiyatlarini – xasislik, yolg'onchilik, ikkiyuzlamachilik, takabburlik, shafqatsizlik, hasadgo'ylik, ayyorlikni ifoda etadi. O'zbek tilida: *ichi qora, tili zahar, yuragi tosh, ko'zi to'ymas, ikki yuzli*; fransuz tilida: *avoir un cœur de pierre, être une langue de vipère, être faux comme Judas*. Ushbu guruhda baholovchi va ekspressiv semalar yuqori darajada namoyon bo'ladi.

Irodaviy xususiyatlarni ifodalovchi frazeologik birliklar insonning irodasi, qat'iyati va sabr-toqati bilan bog'liq. O'zbek tilida: *toshday mustahkam, belini mahkam bog'lamoq, irodasi temir*; fransuz tilida: *être têtu comme une mule, avoir du caractère, tenir bon*. Bu guruhda ijobiy va salbiy baholar kontekstga ko'ra o'zgarishi mumkin.

Intellektual xususiyatlarni ifodalovchi frazeologizmlar insonning aqliy qobiliyati va fikrlash tarzini qamrab oladi. O'zbek tilida: *kallasi ishlaydi, yetti o'lchab bir kesadi, aqli raso*; fransuz tilida: *avoir la tête sur les épaules, avoir l'esprit vif, être une tête*.

Emotsional-psixologik xususiyatlarni ifodalovchi frazeologik birliklar insonning hissiy holati va temperamenti bilan bog'liq. O'zbek tilida: *jahli burnining uchida, yuragi og'ziga kelmoq, ko'ngli nozik*; fransuz tilida: *avoir le sang chaud, être à fleur de peau, avoir les nerfs à vif*. Bu birliklarda psixologik holat va xarakter xususiyatlari o'zaro uyg'unlashadi.

Kommunikativ xarakterni ifodalovchi frazeologik birliklar insonning muloqot madaniyati va nutqiy xulq-atvorini tavsiflaydi. O'zbek tilida: *og'ziga talqon solgan, tili burro, tilidan bol tomadi*; fransuz tilida: *avoir la langue bien pendue, avoir la langue d'argent, tourner autour du pot*.

Ot komponentli frazeologik birliklarning obrazli asosi va grammatik tuzilishi. Frazeologik birliklarning leksik-grammatik tuzilishi va komponent tarkibini o'rganish ularning semantik tabiati hamda yasaliş mexanizmlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki frazeologizmlar ko'p hollarda erkin so'z birikmalari negizida shakllanib, vaqt o'tishi bilan semantik yaxlitlik kasb etadi [16]. Fransuz va o'zbek tillarida xarakterni ifodalovchi frazeologizmlar tarkibida ot komponentli birliklar alohida o'rin egallaydi. Bunday birliklarda asosiy semantik yuk ot turkumiga mansub komponent orqali ifodalanadi va insonning muayyan xarakter xususiyati metaforik obraz vositasida konseptuallashtiriladi. Ot komponentlari ko'pincha inson tanasi a'zolari (*tête, cœur, langue; bosh, yurak, til*), hayvon nomlari (*loup, ours, renard; bo'ri, ayiq, tulki*), tabiat hodisalari yoki maishiy predmetlar orqali insonning axloqiy va psixologik sifatlarini ifoda etadi.

Fransuz tilidagi otli frazeologizmlar semantik jihatdan yuqori darajada differensiallashgan bo'lib, insonning aqliy qobiliyati, irodaviy sifatlar, hissiy holati, muomala madaniyati, jasorati, qo'rqqoligi yoki sergapligi kabi xususiyatlarning turli qirralarini ifodalaydi. O'zbek tilida ham shunday frazeologik modellar mavjud bo'lsa-da, ularning obrazli asosi va milliy-madaniy motivlanishi ko'p hollarda fransuz tilidagidan farq qiladi.

Grammatik tuzilishi nuqtai nazaridan mazkur birliklar quyidagi mezonlar asosida tasniflanadi. Birinchidan, struktur tuzilishiga ko'ra ular sodda (ikki mustaqil ma'noli komponentdan tashkil topgan) va murakkab (uch va undan ortiq komponentli) turlarga ajratiladi; komponentlar sonining ortishi frazeologizmning obrazlilik va semantik hajmini kengaytiradi. Ikkinchidan, yetakchi komponentning morfologik xususiyatiga ko'ra ot, fe'l va sifat komponentli frazeologizmlar farqlanadi. Uchinchidan, komponentlar tartibiga ko'ra tobe komponentning yetakchi komponentga nisbatan prepozitiv yoki postpozitiv joylashuvi ajratiladi, bu esa ikki tilning sintaktik qurilishi bilan belgilanadi. To'rtinchidan, sintaktik vazifasiga ko'ra frazeologizmlar gapda ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqllovchi yoki hol vazifasida keladi. Beshinchidan, komponentlar o'rtasidagi sintaktik munosabatlar asosida egalik va noegalik munosabatlari birliklar farqlanadi: o'zbek tilida egalik munosabati moslashuv, noegalik munosabatlari boshqaruv va bitishuv orqali shakllansa, fransuz tilida bunday munosabatlar artikl, predlog va sintaktik tartib kabi analitik vositalar orqali ifodalanadi.

Sintaktik modeliga ko'ra frazeologizmlar tuzilishi jihatidan so'z birikmasiga teng (gap tarkibida yagona sintaktik bo'lak vazifasini bajaruvchi, nominativ xususiyatli) hamda gapga teng (predikativ munosabatni ifoda etuvchi, mustaqil kommunikativ vazifaga ega) birliklarga ajratiladi [17: 18]. Xarakterni ifodalovchi ot komponentli frazeologizmlarning aksariyati birinchi turga mansub bo'lib, ular nutqda ko'proq kesim yoki aniqllovchi vazifasida qo'llanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, inson xarakteriga oid frazeologik birliklar tasodifiy to'plam emas, balki muayyan

konseptual tizim asosida tashkil topgan tematik maydonni hosil qiladi. Fransuz va o'zbek tillari materiallari ularning semantik yadrosida insonning ijtimoiy va axloqiy baholanuvchi xususiyatlari mujassam ekanligini tasdiqlaydi. Har ikki tilda ham mazkur frazeologizmlar insonning ijobiy va salbiy xususiyatlarini aks ettirishda o'xshash funksional vazifani bajaradi, biroq ularning obrazli asosi, konseptual modeli va madaniy motivlari turlichadir.

Inson xakteri konseptining universal jihatlar bilan bir qatorda milliy-madaniy xususiyatlarga ham ega ekanligini ko'rsatadi va xarakterni ifodalovchi frazeologizmlarni struktur-semantik, kognitiv, lingvomadaniy va pragmatik xususiyatlarning o'zaro integratsiyasi asosida shakllangan barqaror lisoniy birliklar sifatida tavsiflash zarurligini asoslaydi.

Fransuz va o'zbek tillarida inson xarakterini ifodalovchi frazeologik birliklarni qiyosiy tahlil qilish asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, mazkur birliklar umumiy frazeologik tizimning alohida tematik-leksik qatlamini tashkil etib, insonning psixologik xususiyatlarini nomlash bilan cheklanmay, xalqning milliy tafakkuri, madaniyati, axloqiy qadriyatlar va kommunikativ tajribasini ham o'zida mujassamlashtiruvchi murakkab lingvokognitiv tuzilmalar hisoblanadi. Ikkinchidan, taklif etilgan oltita konseptual guruhga (ijobiy, salbiy, irodaviy, intellektual, emotsional-psixologik va kommunikativ xususiyatlar) asoslangan tematik-semantik tasnif mazkur birliklarning semantik tabiatini kompleks yoritish imkonini beradi hamda ikki tilda ularning qiyosiy tahlili uchun metodologik asos vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bally Ch. *Traité de stylistique française*. – Paris: Klincksieck, 1951.
2. Rey A., Chantreau S. *Dictionnaire des expressions et locutions*. – Paris: Le Robert, 2007.
3. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // *Избранные труды. Лексикология и лексикография*. М.: Наука, 1977.
4. Кунин А.В. *Курс фразеологии современного английского языка*. М.: Высшая школа, 1996.
5. Телия В.Н. *Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. М.: Языки русской культуры, 1996.
6. Гак В.Г. *Сопоставительная лексикология*. М.: Международные отношения, 1977.
7. Ларин Б.А. *Очерки по фразеологии // История русского языка и общее языкознание*. М.: Просвещение, 1977.
8. Rahmatullayev Sh. *O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati*. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
9. Yo'ldoshev B. *Frazeologik uslubiyat asoslari*. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 1999.
10. Mamatov A.E. *Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari: Filol. fan. d-ri diss. avtoref...* – Toshkent, 1991.
11. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
12. Маслова В.А. *Лингвокультурология*. М.: Академия, 2001.
13. Mahmudov N. *Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab // O'zbek tili va adabiyoti*. – Toshkent, 2012, №5. – B. 3–16.
14. Ducrot O. *Le dire et le dit*. – Paris: Éditions de Minuit, 1984.
15. Charaudeau P. *Grammaire du sens et de l'expression*. – Paris: Hachette, 1992.
16. Соколова Г.Г. *Фразеобразование во французском языке*. М.: Высшая школа, 1987.
17. Sulaymonova M.A. *Nemis va o'zbek tillarida inson xarakterini ifodalovchi frazeologik birliklarning qiyosiy tahlili: Filol. fan. nomz. diss...* – Toshkent, 2005.
18. Назаров О. *Сопоставительный анализ соматических фразеологизмов русского и туркменского языков: дисс. ... канд. филол. н.* Ашхабад, 1973.